

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 821.163.4(497.16)“08/14”

O PROBLEMU PERIODIZACIJE CRNOGORSKE SREDNJOVJEKOVNE KNJIŽEVNOSTI

*Autor ovog teksta daje kratak pregled radova koji su tretirali problem periodizacije književnog nasljeđa srednjovjekovne crnogorske države Duklje/Zete. Ukazujući na književnoistorijsku i književnoteorijsku nezastojanost ranijih termina **prednjegoševsko doba i stara crnogorska književnost**, autor predlaže da se za književnost nastalu na prostoru Duklje/Zete u periodu od X do kraja XV vijeka usvoji naziv **crnogorska srednjovjekovna književnost**. Podjela ove epohe na **dukljanski i zetski period**, koju je u crnogorskoj književnoj historiografiji prvi formulisao prof. Vojislav P. Nikčević, prihvata se kao naučno utemeljena.*

*Polazeći od kulturoloških osobnosti dukljansko/zetske države, kao i specifičnosti ideologije i poetike srednjovjekovne književnosti, autor nudi i novi model žanrovske klasifikacije književne zaostavštine ove epohe. Prema tom modelu **crnogorska srednjovjekovna književnost** dijeli se na: **biblijsku, hagiografsku, liturgijsku, teološku, narativnu (proznu), legislativnu, historiografsku i epigrafsku književnost**.*

Pitanju periodizacije crnogorskog književnog nasljeđa srednjega vijeka u našoj književnoj historiografiji posvećeno je tek nekoliko radova. Prvi se ovom problematikom, istina u sklopu jednog šireg konteksta, pozabavio Milorad Stojović u tekstu *O periodizaciji crnogorske književnosti*. Početno poglavlje crnogorske književnosti, u trajanju od XI do kraja XVIII vijeka, Stojović naziva *prednjegoševskim dobom*. Bez

bližih određenja i oslanjajući se na ondašnja, prilično oskudna, saznanja o književnom nasljeđu srednjovjekovne Duklje/Zete, Stojović konstatuje kako bi valjalo *odgovoriti na pitanje – šta je tu istorija, a šta književnost, utvrditi izvore, smisao i karakter naše pisane riječi do Njegoša*.¹

Sveobuhvatan uvid u zaostavštinu crnogorskog književnog srednjovjekovlja dao je dr Radoslav Rotković u *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918*. Prema Rotkovićevoj shemi, srednjovjekovna književnost, koju on ne izdvaja kao cjelinu, dijelila bi se na tri perioda: 1. *Književnost dukljansko-zetskog perioda* (IX-XII vijeka); 2. *Nemanjički intermeco* (od kraja XII stoljeća do oko 1350. godine) i 3. *Obnova Zete* (za vrijeme Balšića i Crnojevića).² Drugačiji pristup ovom problemu isti autor ispoljio je u jednom kasnijem radu koji zaključuje riječima: *Za prednjegoševsko doba treba usvojiti naziv Stara crnogorska književnost, a unutrašnje strukturiranje toga dugog perioda od možda 10 vjekova treba izvesti u tri etape: Srednji vijek, Humanizam i renesansa i Barok i prosvjetiteljstvo*.³

Konačno, do danas najcjelovitiji i književnoteorijski najutemeljeniji koncept periodizacije ponudio je dr Vojislav P. Nikčević u radu *Periodizacija stare crnogorske književnosti*. Polazeći od, u ostalim južnoslovenskim literaturama prihvaćene, podjele na dva glavna perioda – stari i novi, čiju granicu čini početak nastanka romantizma, Nikčević izdvaja pet perioda u okviru stare crnogorske književnosti: 1. Književnost dukljanskog perioda (IX-XII vijeka); 2. Književnost zetskog perioda (1183-oko 1360); 3. Književnost epohe humanizma i renesanse (XIV-XVI vijeka); 4. Književnost razdoblja baroka (XVII i XVIII vijek); i 5. Književnost epohe Petra I i mladog Petra II Petrovića Njegoša (od oko 1797-1844).⁴

Nakon ove Nikčevićeve studije, svojevrsni koncept periodizacije ovog segmenta crnogorske književnosti ponudio je i Slobodan Kalezić u hrestomatiji *Crnogorska književnost u književnoj kritici*. Prvom knjigom

¹ Milorad Stojović, *O periodizaciji crnogorske književnosti*, Stvaranje, br. 2-3, Titograd 1968, 231.

² Dr Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd 1979, 587-593.

³ Dr Radoslav Rotković, *Stara crnogorska književnost. Periodizacija*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982, 309.

⁴ Dr Vojislav Nikčević, *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982, 275-304.

hrestomatije, koja nosi naslov *Stara književnost*, obuhvaćeno je nasljeđe srednjeg vijeka, humanizma i renesanse i baroka.⁵ Ovom koncepcijom, dakle, sužen je prostor tzv. *stare književnosti*, a literarna zaostavština racionalizma tretirana je kao zasebna književnoistorijska cjelina u trećoj knjizi ove edicije.

Kao što se iz prikazanog može videti, u crnogorskoj književnoj historiografiji ne postoji saglasnost oko ovog pitanja. Na današnjem stupnju istraženosti pojava i djela našeg književnog srednjovjekovlja nameće se potreba preispitivanja rezultata dosadašnjih sistematizacija tog korpusa. To tim prije što je posljednjih decenija ovom segmentu naše literarne tradicije posvećeno nekoliko vrijednih edicija, monografija i studija.⁶

Na samom početku valjalo bi otkloniti neke terminološke nedoumice. Ako je Stojovićev prijedlog naziva početnog perioda naše literature – *prednjegoševsko doba*, na tom saznajnom nivou i mogao biti prihvatljiv, danas se, ipak, mora sasvim odbaciti. Da se određeni segment istorije nacionalne književnosti nazove po imenu neke figure od presudnog značaja za taj vremenski period ili ukupnu nacionalnu literaturu, nije neuobičajena pojava u književnoj historiografiji. Takvo imenovanje, međutim, odvija se redovno u sklopu neke šire, književnoteorijski utemeljene, oznake – književne epohe, stilske formacije, književnog razdoblja ili pravca. U konkretnom slučaju, pojam *prednjegoševsko doba* trebalo bi da obuhvati tako stilski, poetički, pa i vremenski udaljene pojave kakve su, recimo, srednjovjekovna hronika *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, renesansna poezija Ljudevita Paskovića ili prosvjetiteljsko stvaralaštvo Stjepana Zanočića. Nivelisujući raznorodnu i bogatu literarnu tradiciju u trajanju od gotovo deset vjekova, termin *prednjegoševsko doba* ne može imati niti književnoteorijskog uporišta niti istorijskoknjiževnog opravdanja.

⁵ Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, Stara književnost, Nikšić 1990.

⁶ Mislimo na biblioteku *Luča* Grafičkog zavoda i Pobjede (Titograd 1963-1989), u oko 80 knjiga, od kojih se 12 odnose na tzv. *staru književnost*, te edicije *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka* (Cetinje 1996), u 23 toma, i *Monumenta Montenegrina* (Podgorica 2001-2006), zasad u 15 tomova. Od posebnog značaja su knjige Radoslava Rotkovića *Crnogorsko književno nasljeđe* (Titograd 1976) i *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka – izvori i legende* (Podgorica 1999), Vojislava P. Nikčevića *Crnogorska književna raskršća* (Cetinje 1996) i Vojislava D. Nikčevića *Književnost Duklje i Prevalitane* (Podgorica 2006).

Kada je riječ o terminu *stara književnost*, koji se, u različitim značenjima, javlja kod većine naših literatologa, valjalo bi na široj podlozi raspraviti njegovu opravdanost. Odlučivši se da ovim pojmom označi početni period crnogorske književnosti, kontrastirajući mu pojam *nove književnosti*, koja počinje sa pojavom romantičarske stilske formacije, Vojislav P. Nikčević ukazuje da je takva podjela prisutna i u ostalim jugoslovenskim nacionalnim literaturama, i sam priznajući da ti *pojmovi u nauci o literaturi još nijesu u dovoljnoj mjeri teorijski raščišćeni*.⁷ Zaista, i pored već duge tradicije njihove upotrebe, prije svega u srpskoj književnoj historiografiji, tek u novije vrijeme nailazimo na pokušaje teorijskog obrazlaganja ovih pojmova. Uočavajući strukturne i kulturološke činioce razlikovanja *stare* od *nove* književnosti, pri čemu se kao bazični razlikovni momenat postavlja polarizacija *rukopisne knjige – štampani tekst*, ali i temeljne poetičke zakonitosti, Đorđe Trifunović nas, ipak, podsjeća na uobičajeno shvatanje domaće i strane književne istorije *da stara srpska književnost predstavlja po duhu srednjovekovnu literaturu u svom dugom trajanju*.⁸ I u radovima najboljeg poznavaoaca ove problematike, velikog srpskog medievaliste Dimitrija Bogdanovića, naići ćemo na identifikaciju pojmova *stara srpska književnost* i *srpska srednjovjekovna književnost*.⁹ U posljednjem izdanju kapitalne sinteze *Istorija srpske književnosti* Jovan Deretić za početni period srpske književnosti koristi termin *srednji vijek*, ali upotrebljava i sinonimni naziv *stara književnost*.¹⁰ No, za naš problem ova razmatranja i nedoumice i ne moraju imati presudan značaj. Kako se u svakom istorijskom proučavanju književnosti moraju *simultano* posmatrati dva niza činjenica – *društveno-idejne i književno-umetničke, gde ove prve znače političku i kulturnu istoriju jednog društva ili naroda, a druge njegovu književnu istoriju*,¹¹ to i prilikom pokušaja definisanja istorijskoknjiževne periodizacije početnih etapa crnogorske književnosti moramo imati u vidu konkretne društveno-političke i kulturne okolnosti u srednjovjekovnoj crnogorskoj državi. Ovakav pristup omogućiće nam

⁷ Dr Vojislav Nikčević, *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavnickog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982, 275.

⁸ Đorđe Trifunović, *Stara srpska književnost – osnove*, Beograd 1994, 55.

⁹ Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980, 31-32; Up. Dimitrije Bogdanović, *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Beograd 1997.

¹⁰ Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2004, 35-216.

¹¹ Dragiša Živković, *Teorijski nacrt za istorijskoknjiževnu periodizaciju*, u knjizi: *Srpska književnost u evropskom okviru*, Beograd 2004, 18.

oslobađanje od uvriježenih, iz drugih literatura preuzetih, modela i jedan sasvim nov pristup našoj književnoj tradiciji.

Polazeći od ovih pretpostavki, možemo dovesti u pitanje opravdanost upotrebe termina *stara književnost* prilikom sistematizacije i klasifikacije crnogorskog literarnog nasljeđa. Ako je, kako smo već pokazali, ovaj termin do sada upotrebljavan kao sinonim pojma *srednjovjekovna književnost*, ne vidimo valjane razloge da se pod njegovo okrilje svrstava naša humanističko-renesansna i barokna zaostavština. Kako je već u našoj književnoj historiografiji prihvaćeno da je XVI vijek doba procvata humanizma i renesanse na Crnogorskom primorju, a da prethodna, srednjovjekovna, uglavnom religijska i liturgijska, literarna tradicija gotovo zamire i biva ograničena na sporadične, izolovane prepisivačke aktivnosti u kontinentalnom dijelu Crne Gore, đe će potrajati sve do kraja XVIII vijeka,¹² smatramo da se time jasno utvrđuje kraj XV stoljeća kao gornja granica dosega prethodne epohe, čiji bi najadekvatniji naziv mogao biti – *crnogorska srednjovjekovna književnost*. Ovim pojmom bilo bi obuhvaćeno ukupno literarno nasljeđe srednjovjekovne Duklje/Zete, u vremenskom opsegu od IX do kraja XV vijeka, ili, još preciznije, od epohe konstituisanja prve nezavisne ili poluzavisne države u Duklji IX i X vijeka¹³ do uspostavljanja turske vlasti u Zeti 1496. godine. U tipološkom pogledu, riječ je o *srednjovjekovnoj prednacionalnoj književnosti*, uklopivoj, kao takvoj, u sisteme nekoliko srednjovjekovnih interliterarnih zajednica – evropske, vizantijske i slovenske.¹⁴

Valja naglasiti da je naša književna historiografija, rukovodeći se kriterijumima i mjerilima savremenog doba, zanemarivala specifični kontekst ideologije i estetike srednjega vijeka, pa je adekvatno vrednovanje ovog nasljeđa – izostalo. Rijetki su radovi u kojima se ono, uopšte, i sagledava kao cjelina, a pokušaja njegovog tipološkog, žanrovskog ili poetičkog razvrstavanja gotovo da i nema. Istina, problem

¹² V. Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd 1990, 7-77; Slobodan Kalezić, *Humanističko-renesansni odjek*, u knjizi: *Crnogorska književnost u književnoj kritici I*, Nikšić 1990, 24-29.

¹³ *Istorija Crne Gore*, knjiga I, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1967, 347; v. Dr Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje 1989, 98-102; up. S. Ćirković, *Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke*, Zbornik Crna Gora, Beograd 1976, 127.

¹⁴ Termini Dioniza Đurišina. V. Dioniz Đurišin, *Šta je svetska književnost?*, Sremski Karlovci - Novi Sad 1997, 81-93.

predstavlja nedostatak izvorne građe, pogotovo za najraniji period, ali čak i evidentirani kodeksi i bibliotečki fondovi, usljed beskrajinih rasprava o „literarnoj“ ili „istorijskoj“ vrijednosti pojedinih segmenata ovog nasljeđa, ostaju neistraženi.¹⁵ Kako ova pitanja prevazilaze okvire našega rada, zadovoljićemo se nekim opštim naznakama, neophodnim u postupku periodizacije književnosti.

Postavlja se, u prvom redu, pitanje – što sve čini crnogorsku srednjovjekovnu književnost!? I, s tim u vezi, da li je riječ o jednojezičnoj i jednokonfesionalnoj književnosti ili u njen sastav ulazi polilingvalno literarno iskustvo jedne države ili naroda? U slovenskim književnim historiografijama počeci nacionalnih književnosti vezuju se za djelatnost *očeva slovenske pismenosti*, učenih Solunjana, Ćirila i Metodija. Misija kodifikacije nacionalnog pisma, stvaranja prvog slovenskog književnog jezika, te uvođenja Slovena u prostor kanonske crkve od prekretničke je važnosti za cjelokupnu slovensku istoriju. No, u sjenci ovog krupnog istorijskog postignuća otvara se pitanje – da li slovenskim nacionalnim književnostima pripada i nasljeđe koje se formira izvan kruga ćirilo-metodijevske tradicije!? Konkretno, i letimičan uvid u literarno stvaralaštvo dukljanske države, od IX do kraja XII stoljeća, koje ćemo, slijedeći terminologiju prof. Vojislava P. Nikčevića, i mi imenovati *duklyanskim periodom*,¹⁶ pokazaće nam tek posredne nagovještaje njenog prisustva. S druge strane, prisustvo latinske, a u manjoj mjeri i grčke, pismenosti, u rasponu od sfragističkih i epigrafskih nalaza,¹⁷ pa do sačuvanih manuskripta ili njihovih poznijih prijevoda, nesumnjivo je. Na latinskom jeziku, mahom

¹⁵ Ilustrativan primjer su registri bibliotečkih fondova crnogorskih manastira koje je objavljivao Vladimir Mošin, a koji ni do danas nijesu pobudili interesovanje naše naučne javnosti. V. Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi manastira sv. Trojice kod Pljevalja*, Istoriski zapisi, knj. XIV, sv. 1-2, Cetinje 1958, 235-260; Isti, *Ćirilski rukopisi Moračkog manastira*, Istoriski zapisi, knj. XVII, sv. 3, Titograd 1960, 553-565; Isti *Ćirilski rukopisi u manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sv. 4, Titograd 1961, 681-708.

¹⁶ Pregled stvaralaštva dukljanskog perioda dao je Radoslav Rotković u knjigama *Crnogorsko književno nasljeđe* (Titograd 1976, str. 5-105) i *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka – izvori i legende* (Podgorica 1999, str. 344-374). Dragocjena istraživanja Vojislava D. Nikčevića znatno su dopunila naša saznanja o ovom periodu. V. *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Podgorica 2001; *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, *Dukljanski prezviter, Kraljevstvo Slovena*, Podgorica 2003; Vojislav D. Nikčević, *Književnost Duklje i Prevalitane*, Podgorica 2006, 323-374.

¹⁷ V. Dr Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII-početak XVI vijeka*, Cetinje 1994, 21-67.

u skriptorijima brojnih benediktinskih manastira, pišu se i prepisuju žitija, liturgijske knjige i hronike, nastaju epitafi i pravni spomenici, dok je grčki zastupljen na pečatima vladara, u hagiografskim spisima, a kroz djelatnost kotorskih skriptorijuma i u žanru srednjovjekovnih romana.¹⁸ Da je trilingvizam bitno obilježje ovog perioda, posredno nam svjedoče i pisma pape Aleksandra II iz 1067. godine, antipape Klimenta III iz 1089. godine, te Kaliksta II iz 1124. godine, upućena dukljansko-barskim nadbiskupima, u kojima se pominju manastiri „latinske, grčke i slovenske kurije“.¹⁹

Svu kompleksnost kulturnih prilika dukljanskog perioda na poseban način reflektuje ćirilski spis kojim, kao graničnim spomenikom, počinje nova etapa – *Miroslavljevo jevanđelje*. Pisano po narudžbi humskog kneza Miroslava da označi početak procesa uvođenja iliričkih Slovena u okrilje kanonske crkve, ovaj neprocjenjivi jevanđelistar odaje jedinstvenu kulturološku simbiozu lokalne tradicije. Još je Dimitrije Bogdanović primijetio da jevanđelje *sadrži više od sto dvadeset čitanja koja se ne slažu sa službenim čitanjima istočne crkve niti sa čitanjima drugih slovenskih, mlađih aprakosa*,²⁰ dok Vojislav D. Nikčević naglašava da je *po indiktima i kompoziciji vezano za jevanđelja pisana na teritoriji pod vlašću patrijarhata u Antiohiji*.²¹ Jevanđelistar odaje različite pravopisne tradicije dvojice pisara: stariju, zetsku, koja se nadovezuje na ortografiju staroslovenskih spomenika, i mlađu, u nastajanju, rašku redakciju, okrenutu tradiciji istoka i ruske pismenosti. Prisustvo elemenata latinskog beneventanskog uglastog pisma u rukopisu glavnog pisara Varsameleona, te tragovi glagoljske tradicije i simbioza romansko-vizantijskog uticaja u iluminaciji,²² precizno dokumentuju kulturološku specifičnost dukljanskog perioda crnogorske srednjovjekovne književnosti. Nemanjino osvajanje,

¹⁸ Vojislav D. Nikčević, o.c., 367.

¹⁹ *Monumenta Montenegrina*, knjiga IV, tom 1, *Arhiepiskopija barska*, priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001, 48-51, 56-57; *Monumenta Montenegrina*, knjiga III, tom 1, *Vrijeme kraljeva*, priredio, rječnik i pogovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001, 68.

²⁰ Dimitrije Bogdanović, *Miroslavljevo jevanđelje*, u knjizi: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 99-100.

²¹ Vojislav D. Nikčević, *Grčki – Latinski – Ćirilica: Skriptoriji u Zeti*, predgovor u knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Podgorica 2001, 12.

²² Pavle Mijović, *Miroslavljevo Jevanđelje i najstarija zetska ornamentika*, u knjizi: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 232.

oko 1185. godine, označiće krupnu političku i civilizacijsku prekretnicu u crnogorskoj istoriji srednjega vijeka. Tim činom otpočinje drugi, *zetski period* crnogorske srednjovjekovne književnosti. Uprkos novom religijskom i kulturnom kursu koji diktira novi politički centar u Raškoj, izvjesne tradicije prethodne epohe ne zamiru sasvim. Nemanjin najstariji sin Vukan dobija od pape titulu kralja Dalmacije i Duklje, obnavlja djelatnost latinskog, dvorskog skriptorijuma, a pojava novog katoličkog monaškog reda, franjevac, krajem prve polovine XIII vijeka, najaviće novi razmah stvaralaštva latinskih skriptorija u Zeti. *Istorija Mongola*, kao remek-djelo latinske srednjovjekovne proze,²³ „izvanjca“, nadbiskupa Jovana II, najznačajniji je domaći našeg latiniteta ove epohe. Pod paskom Jelene Anžuske, ove tendencije održaće se sve do početka XIV vijeka. S druge strane, za punih pola stoljeća od nastanka prvih kanonskih ćirilskih rukopisa, *Miroslavljevog* i *Vukanovog jevanđelja*, tragova ćirilске pismenosti nema. *Budimljanska* i *Ilovička krmčija*, iz 1252. i 1262. godine, začinju novu, pravoslavnu crkvenu i literarnu tradiciju u Zeti. Sve do pada Zete pod otomansku vlast, 1496. godine, ova srpsko-vizantijska književna tradicija, kroz brojne prijevise biblijskih, teoloških i liturgijskih tekstova i tek mrvicama originalnog stvaralaštva, činiće osnovicu kulturnog i duhovnog života zemlje.²⁴ Tursko osvajanje Gornje Zete, prekinuće, u samom začetku, naznake novih kulturnih, humanističkih tendencija, prisutne za posljednjih godina vladavine Ivana Crnojevića i njegovog sina Đurđa – preko ustrojenja prve južnoslovenske ćirilске štamparije i renesansnih elementata u arhitekturi cetinjskog dvora i manastira.²⁵

Na osnovu svega rečenog, smatramo da bi u sastav crnogorske srednjovjekovne književnosti trebalo uvrstiti cjelokupno literarno nasljeđe Crne Gore, nastalo na prostoru dukljansko-zetske države ili za potrebe

²³ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 387.

²⁴ *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 95-116; *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom drugi, *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 371-411.

²⁵ Podjelu na *dukljanski* i *zetski period* koju predlaže prof. Nikčević smatramo prihvatljivom, uz primjedbu da bi *zetski period* trebalo da obuhvati kompletno literarno nasljeđe od kraja XII vijeka do pada crnogorske srednjovjekovne države krajem XV vijeka, a ne samo zaostavštinu epohe Nemanjića. Ova korekcija zasniva se na činjenici da cijeli ovaj period, od tri vijeka, odlikuju jedinstvena kulturna atmosfera i ideološko-estetska stremljenja.

njene crkve, u periodu od X do kraja XV stoljeća, na latinskom, grčkom i slovenskom, starocrnogorskom jeziku.

Imajući u vidu osobeni, žanrovski ustrojen sistem srednjovjekovne poetike, njen društveni funkcionalizam i nadnacionalni, univerzalni karakter, pitanje originalnosti književne zaostavštine ove epohe nećemo posebno razmatrati. Slovenska, ćirilometodijevska, pismenost izgrađuje se kroz prijevode kanonskih spisa vizantijske provenijencije, dok književnost latiniteta čak i kada, kroz istoriografske spise, donosi povijest lokalnih vladara i dinastija, to čini u striktno određenim žanrovskim koordinatama, i u prepoznatljivom ideološkom ključu. Ostavljajući po strani ovaj problem, pokušaćemo, u najkraćem, da ponudimo jednu moguću klasifikaciju crnogorskog srednjovjekovnog književnog nasljeđa. Ovo nasljeđe bi se, tako, prema «žanrovskoj» pripadnosti, moglo podijeliti na: *biblijsku*, *hagiografsku* i *apokrifnu*, *liturgijsku*, *teološku*, te prijevodnu, *narativnu književnost (srednjovjekovni roman)*. U širem smislu, srednjovjekovnu književnost čine još i *pravni* i *crkvenopravni spisi*, *istoriografija*, te *epigrafski spomenici*.²⁶

U *biblijsku književnost* ubrajaju se pojedine, izdvojene knjige Svetog pisma, sa kulturnom, obrednom funkcijom. Kao starozavjetne knjige, u pravoslavno-vizantijskoj liturgijskoj tradiciji, javljaju se *parimejnik* i *psaltir*, dok u korpus novozavjetnih knjiga idu *apostol* i *jevanđelje*. *Miroslavljevo* (oko 1185) i *Vukanovo jevanđelje* (1197-1199) pripadaju tipu punog aprakosa. Neki istraživači u naše književno nasljeđe svrstavaju i glagoljsko *Marijinsko jevanđelje* (X-XI vijek),²⁷ što uz *Grškovićeve* i *Mihanovićeve odlomke apostola* (XII vijek) otvara temu prisustva glagoljske pismenosti i na ovim prostorima. Ovi fragmentarni nalazi, međutim, ne

²⁶ V. Dimitrije Bogdanović, *Stara srpska biblioteka*, u knjizi: *Studije iz srpske srednjovjekovne književnosti*, Beograd 1997, 5-79.

²⁷ Radoslav Rotković, *O nekim „prazninama“ u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka*, Stvaranje, br. 3, Titograd 1978, 343-362; Dr. Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje 1996, 169-179; Milorad Nikčević, *Jagićevo izdanje Marijinskog evanđelja (Berlin, 1883)*, u knjizi: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek-Cetinje 2006, 313-336.

daju dovoljno prostora za smjelije zaključke. U riznicama crnogorskih manastira sačuvan je skroman fond rukopisa koje možemo svrstati u ovu grupu. Tom fondu, pored ostalog, pripadaju *Četvoroevangelje* iz manastira sv. Trojica kod Pljevalja (kraj XIII i početak XIV vijeka), *Vranjinsko četvoroevangelje* (1436), *Cetinjski psaltir* (prva četvrtina XV vijeka)...

Tragove *hagiografske književnosti* naziremo već u *Andreacijevoj povelji*. U središnjem dijelu ove srednjovjekovne kompilacije Jovan Kovačević prepoznaje elemente, u X vijeku na Zapadu rasprostranjenih, vita i legendi o sv. djevicama. Pažljivom analizom Kovačević zaključuje da je priča iz ovog odlomka *primer održavanja zaveta, koja je verovatno služila kao ilustracija propovedi u dukljansko-barskoj crkvi, a naročito u samom Kotoru*.²⁸ Po naslovu je samo poznato djelo posljednjeg dukljanskog mitropolita Jovana, najvjerovatnije na grčkom, *Život svetog apostola Andrije*, s kraja X stoljeća.²⁹ Djelo od posebnog značaja za našu kulturu i tradiciju, sačuvano samo u prerađenom obliku u *Kraljevstvu Slovena Popa Dukljanina*, jeste *Žitije sv. Vladimira*, iz XI stoljeća. To je *žitije vladara-mučenika, i pripada martirološkom žitijskom žanru sa izvesnim specifičnostima zapadnoevropske, latinske hagiografije*.³⁰ U Oksfordskom glagoljskom zborniku iz XV vijeka sačuvan je spis o sv. Nikoli, *Čuda blaženog Mikule*, čiji se izvornik vezuje za prostor Duklje i datira u XI vijek.³¹ U ovom vijeku nastala su u Kotoru i tri kratka „romana“ o životu i stradanju svetog Trifuna.³² Dukljanskom periodu crnogorskog srednjovjekovlja pribraja se i jedan, našoj nauci tek odnedavno poznat, obimni latinski manuskript, nastao na prostoru Boke Kotorske, u nekom benediktinskom manastiru, krajem XI i tokom prve polovine XII vijeka. *Kotorski kodeks* je djelo raznorodnog sadržaja čiju osnovicu čine prijevodi i prijepisi hagiografskih tekstova vizantijske i latinske provenijencije.³³

²⁸ Jovan Kovačević, *Na tragu rane književnosti Južnog Primorja i Duklje*, Spomenik SAN, CV, 7, Beograd 1956, 96.

²⁹ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 365.

³⁰ Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980, 135.

³¹ Dr Radoslav Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, izvori i legende, Podgorica 1999, 401-409; Up. *Hrvatska književnost srednjega vijeka, od XII do XVI stoljeća*, priredio Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1, Zagreb 1969, 262.

³² Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 367.

³³ Vojislav D. Nikčević, *Grčki – Latinski – Ćirilica: Skriptoriji u Zeti*, predgovor u knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Podgorica 2001, 9-10; isto: Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 368-374.

Krugu vizantijske hagiografske literature pripadaju razni oblici poput paterika, sinaksara, prologa, koje srećemo i u riznicama crnogorskih manastira (cetinjski *Paterik grešnog Nikite*, s kraja XIV vijeka, *Gorički prolog*, iz sedamdesetih godina XIV vijeka, *Otačnik pljevaljske sv. Trojice*, iz treće četvrtine XV stoljeća, koji sadrži prijepis polemičkog spisa Crnorisca Hrabra *O pismenih*...).

Ovom tipu kanonskih tekstova priključuju se djelovi biblijskih spisa namijenjeni čitanju a ne liturgijskim potrebama: jevanđelja, apostoli, psaltiri s tumačenjem i paleja (*Tumačenje Apokalipse*, prva četvrtina XV vijeka, *Psaltir sa dodacima*, druga polovina XV vijeka, iz manastira sv. Trojice...).

Izvan prostora kanonske literature javlja se, u srednjem vijeku izuzetno popularna, forma **apokrifa**. Skadarski *Zbornik popa Dragolja*, iz treće četvrtine XIII vijeka, sadrži, pored Kozmine besjede protiv bogumila i drugih kraćih prerada, i bogat izbor rijetkih apokrifa (*Viđenje proroka Danila*, *Viđenje Isaijino*, *Pandehovo proročko skazanje*...). Iz posljednje četvrtine XV vijeka potiče *Zbornik slova, poučenja i apokrifa* u manastiru Nikoljcu, kod Bijelog Polja. Apokrifne srećemo i u zbirkama Božidara Vukovića, iz 1520. i 1536. godine.

Liturgijskoj pjesničkoj književnosti pripadaju tekstovi nastali za potrebe crkvenog rituala. Latinskoj „liturgijskoj“ tradiciji pripadaju *Lekcionar* i *Pontifikal Kotorske biskupije*, iz perioda 1090-1123. godine, u kojima je sačuvana dragocjena neumska notacija. U pravoslavno liturgijsko nasljeđe ulaze brojni mineji, oktoisi, služabnici, psaltiri, triodi, časloveci, trebnici (*Triod morački*, iz 1443-1444. godine, cetinjski *Praznični minej* Nikole Kosijera, iz 1483. godine, *Časlovac* Nikole Dijaka, iz 1486...)... Najstarijem sloju slovenske liturgijske poezije pripada *Bogorodični Akatist*, koji je Kliment Ohridski preveo najkasnije 916. godine, a koji Vojislav D. Nikčević povezuje sa prostorom Duklje.³⁴

Teološka književnost ove epohe po svom je sastavu uglavnom prijevodna. Nju mahom čine djela vizantijske učene književnosti. Od izuzetnog je značaja ćirilaska redakcija *Dioptrije* Mihaila Psela (1018-1078), velikog vizantijskog filozofa i retora, koja se nalazi u riznici manastira sv. Trojice u Pljevljima i vezuje za drugu polovinu XIV vijeka, a jedina je

³⁴ Vojislav D. Nikčević, *Književnost*..., 340.

poznata verzija ovog spisa, budući da je grčki original izgubljen.³⁵ Znatno prisustvo rukopisa ove grupe u fondovima crnogorskih manastira ukazuje na specifičnu kulturnu klimu XIV i XV stoljeća i živu prevodilačku i prepisivačku aktivnost učenog monaštva. Pomenimo samo nekoliko prijepisa *Ljestvice*, sinajskog igumana Jovana iz VII vijeka, potom *Pandektu* Nikona „Crnogorca“ („Crna Gora“ kod Antiohije), sirijskog monaha iz XI vijeka, *Andrijantu*, zbirku besjeda Jovana Zlatoustog (V vijek), te *Pčelu*, zbirku izreka biblijskog i vizantijskog porijekla. S kraja XIV ili početka XV vijeka je pljevaljski manuskript *Poglavlje o Francima i drugim Latinima*, zbirka političko-teoloških tekstova uperenih protiv latinskog dogmata, čiji pojedini djelovi, po svemu sudeći, potiču iz epohe od kraja IX do kraja XI vijeka.³⁶ U ovu grupu spisa treba uvrstiti i domaće manuskripte – *Šestodnevnik* iz 1439-1440. godine, i *Gorički zbornik* Nikona Jerusalimca iz 1441-1442. godine.

Naznake ranog prisustva **legislativne književnosti** na prostoru Crne Gore možemo naći u hronici *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina* iz XII vijeka. U IX glavi ovog spisa autor pominje *slovensku knjigu Methodius*, koju neki identifikuju kao Metodijev prijevod Nomokanona.³⁷ Ovom korpusu djela pribrajamo *Budimljansku* i *Ilovičku krmčiju*, zbornike crkvenih i građanskih zakona iz sredine XIII vijeka, *Vlastarevu sintagmu*, koporinjski rukopis iz 1453. godine, pljevaljski *Sinodik pravoslavlja* s kraja XIV vijeka, te latinske statute primorskih gradova: Kotora,³⁸ Budve, Ulcinja i Bara.

Najranija **istoriografska** zaostavština poznata nam je samo posredno, preko rijetkih navoda nekoliko istraživača. Slovensku istoriografsku tradiciju začinje *Hronika Duklje*, s kraja X vijeka, a nastavlja *Ep o Duklji* u XI vijeku.³⁹ Iz istog stoljeća potiču i djela nastala pod uticajem langobardskih

³⁵ V. *Monumenta Montenegrina*, knjiga IX, tomovi 1. i 2, Mihailo Psel, *Dioptra*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2002.

³⁶ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 361. Up. *Poglavlja o Francima...*, u knjizi: *Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga II, Cetinje 1996, 147-166.

³⁷ Vladimir Mošin, *Uvod*, u knjizi: *Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“*, Zagreb 1950, 30.

³⁸ V. *Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, priredio Dušan I. Sindik, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga I, Cetinje 1996, 183-185.

³⁹ Premda sam naziv sugerše drugačiju žanrovsku odrednicu, istraživači ističu da *Ep o Duklji* slijedi manir remek-djela vizantijske istoriografije pisanih u jamskom

Gesta, na latinskom, u heksametrima – *Gesta Joanni Blandimiri* i *Gesta Bodini rege Sclavorum*.⁴⁰ Dugo je našoj nauci jedino poznato djelo ovog korpusa i najvažniji domaći izvor za našu srednjovjekovnu istoriju, ali i spis koji je svjedočio bogato kulturno nasljeđe dukljanskog perioda, bila latinska hronika *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, iz treće četvrtine XII vijeka.⁴¹ Latinskoj istoriografiji pripada i *Istorija Mongola* barskog nadbiskupa Jovana II, iz sredine XIII vijeka.⁴² Tradiciji ćirilске, pravoslavne hronografije pripadaju *Koporinjski ljetopis*, iz 1453. godine, te pozniji *Vrhobreznički*, *Podgorički* i *Cetinjski ljetopis*. Ova je forma, u okviru naše srednjovjekovne pravoslavne literature, iznikla iz vizantijske hronistike, a smatra se da je za njen postanak od posebnog značaja bio prijevod *Hronike* vizantijskog monaha Georgija Amartola (IX vijek) čiji se jedan rukopis, iz pedesetih godina XIV vijeka, nalazi na Cetinju.

Kao zaseban segment naše srednjovjekovne literature javljaju se **natpisi i zapisi**. Iz dukljanskog perioda sačuvani su samo latinski epigrafski spomenici, od kojih su za istoriju književnosti od posebnog značaja *Barski epitafi*, sa nadgrobnih ploča dukljansko-barskih nadbiskupa, pisani u leoninskim heksametrima, iz XI-XII vijeka.⁴³ Ćirilski zapisi koje srećemo na rukopisnim i štampanim knjigama u crnogorskim manastirima, iz perioda XIII-XV stoljeća, iako nastali s ciljem da se zabilježi ime pisara ili vrijeme i okolnosti nastanka spisa, a počesto i neki, za lokalne prilike, znatan istorijski događaj, u sebi često sadrže pečat autentičnog, literarnog stila zapisivača.⁴⁴

Drugačijeg je, svjetovnog, karaktera prijevodna, **prozna narativna književnost**, tzv. srednjovjekovna beletristika. Premda njeni izvori još uvijek nijesu sasvim istraženi niti su poznati tokovi njenog ulaska u južnoslovenske srednjovjekovne književnosti, a preko njih i dalje, u ostale

aleksandrincu. V. Vojislav D. Nikčević, *Autentičnost srednjovjekovnih izvora: „Ljetopis Popa Dukljanina“*, predgovor knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, Dukljanski prevziter, *Kraljevstvo Slovena*, Podgorica 2003, 50-51.

⁴⁰ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 363.

⁴¹ V. naš rad *Ljetopis Popa Dukljanina*, Matica, br. 6, Cetinje-Podgorica 2001, 316-336.

⁴² *Monumenta Montenegrina*, knjiga VII, Arhiepiskop barski Jovan Drugi, *Istorija Mongola*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.

⁴³ V. Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII-početak XVI vijeka*, Cetinje 1994, 53-56.

⁴⁴ Isto, 271-358.

slovenske književnosti,⁴⁵ po svom duhu, ova je literatura bliska shvatanjima i idealima zapadnoevropskog, feudalnog društva. Na osnovu poznijih prijevika i prvih pomena ovih tekstova, nauka je njihov postanak smještala u XIII-XIV vijek. Ipak, već u inicijalima Miroslavljevog jevanđelja nalaze se motivi iz romana o Aleksandru i likovi zveri iz Fiziologa (...) I ako se može pomisliti da su se ti motivi u inicijalima ranije javili nego sama dela iz kojih su motivi preuzeti u slikarstvo i vajarstvo, po svoj prilici to se događalo uporedo.⁴⁶ S tim u vezi, vrijedno pažnje je i mišljenje Vatroslava Jagića, koje prihvata i Radmila Marinković, da je mjesto ulaska ovih romana na srpskohrvatsko govorno područje (...) – stara Duklja.⁴⁷ Ovom segmentu naše književnosti pripadaju: *Aleksandrida* (roman o Aleksandru), *Roman o Troji*, *Priča o Solomunu*, *Carica Teofana*, *Stefanit i Ihnilat*, *Varlaam i Joasaf*, *Premudri Akir*...⁴⁸ Jedna redakcija *Aleksandride*, s kraja XIV vijeka, pronađena je kod Skadra, dok se u manastiru Dobrilovina, kod Mojkovca, nalazi rukopis *Aleksandride* iz 1725. godine.⁴⁹

Ovim sumarnim „žanrovskim“ pregledom literarne zaostavštine crnogorskog srednjovjekovlja željeli smo ponuditi samo jedan mogući model klasifikacije, bez iluzija da ćemo njime obuhvatiti sve pojave i osvijetliti sve bitne tokove ove epohe. Naša klasifikacija je i pokušaj da se dosadašnja saznanja o ovom problemu objedine i prezentiraju na način koji bi mogao podstaći neka nova, specijalistička ispitivanja. Uz prijedlog da se epoha *srednjovjekovne književnosti* izdvoji iz maglovite, nikad sasvim definisane cjeline tzv. *stare književnosti*, unutrašnju podjelu na *duklijanski* (X - kraj XII vijeka) i *zetski period* (kraj XII - kraj XV vijeka), već afirmisanu u literaturi, na ovoj saznajnoj razini, smatramo odgovarajućom. Na brojna otvorena pitanja vezana za ovaj segment našeg literarnog nasljeđa – od datiranja, uticaja i doticaja, te estetske revalorizacije – buduća istraživanja tek treba da ponude nove odgovore.

⁴⁵ D.S. Lihačov, *Poetika stare ruske književnosti*, Beograd 1972, 11.

⁴⁶ Božidar Kovačević, *O srpskoj beletristici u srednjem veku*, u knjizi: *Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Beograd 1972, 215.

⁴⁷ Radmila Marinković, *Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 34, sv. 3-4, Beograd 1968, 208.

⁴⁸ Žanru romana pripada i jedan latinski manuskript s kraja XII vijeka, *Roman o Muhamedu*, nastao, po svoj prilici, u nekom kotorskom skriptoriju, kako to pretpostavlja Vojislav D. Nikčević (Vojislav D. Nikčević, *Književnost*..., 388-390).

⁴⁹ V. Božidar Šekularac, *Aleksandrida manastira Dobrilovine*, u knjizi: *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje 2000, 233-242.

Aleksandar RADOMAN

ABOUT PERIODIZATION OF MONTENEGRIN MEDIEVAL
LITERATURE

Summary

The author of the text provides a brief review of the works which treated the issue of periodisation of literature inheritance of medieval Montenegrin state Duklja/Zeta. Pointing out that previously used terms *Prenjegosh's period* and *Old Montenegrin literature* were wrongly established from literary, historical and theoretical points of view, the author suggests that literature created in the area of Duklja / Zeta during the period from X until XV century is named *Montenegrin medieval literature*. It is also stressed that division of this epoch into *Duklja's* and *Zeta's period*, originally set in the Montenegrin literary historiography by professor Vojislav P. Nikčević, is nowadays accepted as scientifically established.

Starting from specific cultural features of Duklja's/Zeta's state, as well as ideological and poetical characteristics of medieval literature, author also gives a new model of genre classification for literature from this period. According to this model Montenegrin medieval literature is divided into: **biblical, hagiographic, liturgic, theological, narrative (prozaic), legislative, historiographic and epigraphic literature.**

Literatura:

- Bogdanović, Dimitrije, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980.
- Bogdanović, Dimitrije, *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Beograd 1997.
- Ćirković, Sima, *Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke*, Zbornik Crna Gora, Beograd 1976.
- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2004.
- Đurišin, Dioniz, *Šta je svetska književnost?*, Sremski Karlovci - Novi Sad 1997.
- *Hrvatska književnost srednjega vijeka, od XII do XVI stoljeća*, priredio Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1, Zagreb 1969.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga I, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1967.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom drugi, *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970.
- Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, Stara književnost, Nikšić 1990.
- Kovačević, Jovan, *Na tragu rane književnosti Južnog Primorja i Duklje*, Spomenik SAN, CV, 7, Beograd 1956.
- Lihačov, D.S., *Poetika stare ruske književnosti*, Beograd 1972.
- *Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“*, Zagreb 1950.
- Marinković, Radmila, *Roman kao književni rod u srednjevekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 34, sv. 3-4, Beograd 1968.
- *Monumenta Montenegrina*, knjiga III, tom 1, *Vrijeme kraljeva*, priredio, rječnik i pogovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
- *Monumenta Montenegrina*, knjiga IV, tom 1, *Arhiepiskopija barska*,

- priređio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
- *Monumenta Montenegrina*, knjiga VII, Arhiepiskop barski Jovan Drugi, *Istorija Mongola*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
 - *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
 - *Monumenta Montenegrina*, knjiga IX, tomovi 1. i 2, Mihailo Psel, *Dioptra*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2002.
 - *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, Dukljanski prezviter, *Kraljevstvo Slovena*, pripremio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2003.
 - Mošin, Vladimir, *Ćirilski rukopisi manastira sv. Trojice kod Pljevalja*, Istoriski zapisi, knj. XIV, sv. 1-2, Cetinje 1958.
 - Mošin, Vladimir, *Ćirilski rukopisi Moračkog manastira*, Istoriski zapisi, knj. XVII, sv. 3, Titograd 1960.
 - Mošin, Vladimir, *Ćirilski rukopisi u manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sv. 4, Titograd 1961.
 - Nikčević, Milorad, *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek-Cetinje 2006.
 - Nikčević, Vojislav D., *Književnost Duklje i Prevalitane*, Podgorica 2006.
 - Nikčević, Dr. Vojislav, *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982.
 - Nikčević, Dr. Vojislav, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje 1996.
 - Pantić, Miroslav, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd 1990.
 - *Pisci srednjovjekovnog latinитета*, priredio Dušan I. Sindik, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga I, Cetinje 1996.
 - *Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga II, Cetinje 1996.
 - Radoman, Aleksandar, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Matica, br. 6, Cetinje-Podgorica 2001.
 - Rotković, Radoslav, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, Titograd 1976.
 - Rotković, Radoslav, *O nekim „prazninama“ u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka*, Stvaranje, br. 3, Titograd 1978.

- Rotković, Dr Radoslav, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd 1979.
- Rotković, Dr Radoslav, *Stara crnogorska književnost. Periodizacija*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982.
- Rotković, Dr Radoslav, *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, izvori i legende, Podgorica 1999.
- *Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Beograd 1972.
- Stojović, Milorad, *O periodizaciji crnogorske književnosti*, Stvaranje, br. 2-3, Titograd 1968.
- Šekularac, Dr Božidar, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII-početak XVI vijeka*, Cetinje 1994.
- Šekularac, Božidar, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje 2000.
- Trifunović, Đorđe, *Stara srpska književnost – osnove*, Beograd 1994.
- Živković, Dragiša, *Srpska književnost u evropskom okviru*, Beograd 2004.
- Živković, Dr Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje 1989.